

Tymowski, Michał

Państwo we francuskich badaniach mediewistycznych ostatnich lat

Przegląd Historyczny 85/4, 449-457

1994

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

MICHAŁ TYMOWSKI

Państwo we francuskich badaniach mediewistycznych ostatnich lat

W 1971 r. Bernard Guenée opublikował w „Annales ESC” krótki artykuł „Y a-t-il un État des XIVe siècles?”¹. Stawiając to pytanie nawiązywał do wcześniejszego artykułu F. Chaboda, „Y a-t-il un État de la Renaissance?”². Tu i tam autorom szło o wyodrębnienie pewnego typu państwowości. Odpowiadając pozytywnie na swe pytanie B. Guenée wskazał na takie cechy państwa ostatnich stuleci średniowiecza europejskiego jak: wykształcenie się obok feudalnych więzów osobistych, więzów ograniczonego w czasie kontraktu, wykształcenie się poczucia związku różnych grup ludności z monarchą, początki poczucia narodowego i abstrakcyjnej idei państwa, początki systemu biurokratycznego i rozbudowanego systemu fiskalnego. Wstępne tezy tego artykułu rozbudował autor w swej znanej książce także z 1971 r. wydanej w serii „Nouvelle Clio” „L’Occident aux XIVe et XVe siècles. Les États”³. Jej kolejne wydania, w tym ostatnie, czwarte z 1991 r. zawierają obszernie suplementy bibliograficzne, wskazujące jak dużym zainteresowaniem cieszy się w ostatnich dwudziestu latach wśród historyków problematyka późnośredniowiecznych dziejów politycznych. Wśród różnorodnych, rozwijających się kierunków badań dotyczących spraw struktury władzy, ich związków ze strukturami społecznymi, problemów ceremoniału, rytuału politycznego i legitymizacji władzy, opinii i poglądów dotyczących władzy, a także tradycyjnych dziedzin takich jak historia wojskowości, ważne miejsce zajmują badania dotyczące typu państwowości późnośredniowiecznej.

Pragnę tu zwrócić uwagę na serię akt kolokwiów organizowanych w ramach finansowanego przez francuskie CNRS programu badawczego (atp — *action thématique programmée*) „Genèse de l’État moderne”. Publikacje te zasługują ze wszelkich miar na dyskusję. Trzy obszernie tomy zawierają bowiem ponad 60 referatów wygłoszonych w trakcie kolejnych spotkań tej grupy, skoncentrowanych na ważnych sferach funkcjonowania państw europejskich późnego średniowiecza i czasów nowożytnych. Dotyczą one po pierwsze roli kultury w działaniu państw tego okresu, po drugie genezy tych państw, po trzecie roli prawa, metod kontrolowania przestrzeni oraz form organizacji państwowych. Autorami referatów są przede wszystkim badacze francuscy, ale także hiszpańscy, niemieccy, angielscy, włoscy, jest też jeden referat z Polski (J. Senkowski). Wśród autorów przeważają oczywiście historycy, obok nich są także prawnicy, historycy sztuki, muzykolodzy, archiwiści, bibliotekoznawcy oraz antropolodzy polityczni.

¹ B. Guenée, *Y a-t-il un État des XIVe siècles?*, „Annales ESC” t. XXVI, 1971, nr 2, s. 399-406.

² F. Chabod, *Y a-t-il un État de la Renaissance?*, [w:] *Actes du Colloque sur la Renaissance. De Pétrarque à Descartes*, t. III, Paris 1958, s. 56-58.

³ B. Guenée, *L’Occident aux XIVe et XVe siècles. Les États*, Paris 1971.

Na tom poświęcony kulturze składają się trzy części. Pierwsza dotyczy roli pisma, szkolnictwa i systemów edukacji, prawodawstwa i archiwistyki, publikacji książkowych i bibliotek w organizacji państw późnośredniowiecznych i nowożytnych. Referaty części drugiej dotyczą kształtowania władzy państwowej przez propagandę i sztukę (architekturę, malarstwo, muzykę, rzeźbę, grafikę), oraz etykietę dworską. Część trzecia tego tomu poświęcona została ideologii władzy państwowej.

W tomie dotyczącym genezy materiał podzielony został na cztery części. W pierwszej autorzy dyskutują o geograficznym zasięgu badań całej grupy, referaty dotyczące Hiszpanii, państw Habsburgów, Europy Wschodniej, świata śródziemnomorskiego, średniowiecznej kolonizacji europejskiej — głównie zresztą w basenie Morza Śródziemnego. Część druga tego tomu poświęcona jest systemom skarbowym i fiskalnym, produkcji monetarnej oraz bardziej szczegółowemu problemowi podatku solnego. Część trzecia dotyczy grup społecznych wiążących swoją działalność i egzystencję z państwem, lub odwrotnie — sprzeciwiających się jego centralizacji i wzmocnieniu. Część czwarta dotycząca ideologii i obrazu władzy rozszerza zestaw analiz i przykładów przytoczonych wcześniej w tomie dotyczącym kultury.

W trzecim z omawianych tu tomów referaty zostały zebrane w dwóch częściach. Pierwsza dotyczy prawa i prawodawstwa, filozoficznych podstaw władzy i prawodawstwa, terminologii politycznej i państwowej. Część druga zatytułowana jest „Przestrzeń i formy państwa”. Referaty dotyczą różnych typów państw XIV-XVII w., od księstwa Bretanii do Cesarstwa w wieku XV, przez Polskę XV-XVI w. oraz Węgry na tle problematyki środkowoeuropejskiej. Część ta jest ważnym uzupełnieniem problematyki zasięgu geograficznego badań, o czym dyskutowano już przy okazji przygotowania tomu dotyczącego genezy. Odrębny, bardzo interesujący tekst dotyczy geograficznej wiedzy rządzących o ich państwach w XIV-XVII w. Wreszcie Cl. N i c o l e t zastanawia się czy starożytne Cesarstwo Rzymskie może być uznane za państwo nowoczesne?

Ponadto w poszczególnych tomach umieszczono kilka referatów dotyczących państw pozaeuropejskich. Nawiązę do tego w dalszej części dyskusji.

Tak więc dzięki publikacji akt kolejnych kolokwiów zebrano w trzech omawianych tu tomach wiele cennego i różnorodnego materiału. Nie jest moim celem podejmowanie dyskusji ze szczegółowymi, wysoce kompetentnymi analizami i wynikami badań cząstkowych. Pragnę natomiast zastanowić się nad ogólnymi wnioskami, które zdaniem organizatorów grupy badawczej i wydawców akt, a zapewne także przynajmniej części współautorów, wynikają ze zgromadzonych wyników badań szczegółowych.

Konkluzje zawarte są we wstępach i podsumowaniach poszczególnych tomów. Autorem większości jest organizator grupy Jean-Philippe G e n e t, jego wstęp lub zakończenie zawiera każdy z tomów. W tomie dotyczącym kultury mamy ponadto podsumowanie Rogera C h a r t i e r a, zaś w tomie dotyczącym genezy — wstęp Bernarda C h e v a l i e r a. Wyjściowa teza zaproponowana przez tego ostatniego brzmi: *Deux propriétés peuvent peut-être caractériser la »modernité« de l'État en Europe occidentale à l'époque ou, progressivement, il se différencie des »États féodaux« — — La première est le monopole fiscal qui centralise l'impôt et donne au souverain la possibilité de rétribuer en argent, et non plus en terres, ses fidèles et serviteurs. La seconde est le monopole établi sur la violence légitime qui attribue au roi seul la force militaire — — ces deux monopoles, fiscal et militaire, ne suffisent sans doute pas à définir l'État moderne qui suppose d'autres transformations — par exemple la conscience de sa propre histoire et l'organisation des instruments nécessaires pour qu'elle soit écrite, conservée, transmise⁴.*

Teza ta utrzymana jest w ramach dotychczasowego stanu badań nad państwowościami późnośredniowiecznymi w Europie Zachodniej z tym jednak, że autor nie docenia umiejętności organi-

⁴ *Culture et idéologie dans la genèse de l'État moderne. Actes de la table ronde organisée par le Centre National de la Recherche Scientifique et l'École Française de Rome, 15-17 octobre 1984, Rome 1985 [cyt. dalej: Culture], s. 491.*

zwanego przekazywania wiedzy o własnej przeszłości, także w formie pisanej, która istniała już w państwach wczesnośredniowiecznych, a tym bardziej w okresie X-XII w. W każdym razie rezultatem prac omawianej grupy badaczy jest rozszerzenie zestawu cech państwa późnośredniowiecznego, w stosunku do własnych propozycji wstępnych (a także wstępnych tez B. Guenée wspomnianych na początku tego tekstu) oraz wskazanie na przyczyny zachodzących zmian. Cechy tego typu państwa to: nowe, lepiej zorganizowane systemy biurokratyczne, fiskalne, militarne i prawne, centralizacja władzy, ściślejszy związek systemu politycznego z terytorium, nowy typ stosunków władca-poddani, dialog między nimi, nowy typ postawy poddanych wobec państwa wynikający ze wzrostu poziomu kultury i świadomości politycznej, z oddziaływania na poddanych różnych form propagandy, doskonalszych i powszechniej stosowanych i rozumianych technik przekazu, kształtowanie się abstrakcyjnego pojęcia państwa, początki świadomości narodowej, monopol władzy państwowej nie tylko na użycie siły i prawa ale i na legitymizację, wreszcie pojęcie suwerenności⁵.

Bardzo ważna jest teza przyjęta w pracach grupy, że tylko współwystępowanie wszystkich tych cech tworzyło nową jakość organizacji politycznej, którą nazywają oni *l'État moderne*, a wielokrotnie wręcz *l'État*. J. Ph. Genet tak podsumowuje prace swej grupy: *L'État est né entre 1280 et 1360 lorsque, confrontés à des guerres incessantes, les rois et les princes d'Occident ont voulu et pu faire appel à ceux qui résidaient sur leurs terres pour qu'ils contribuent, de leur personne et de leur biens, à la défense et à la protection de la communauté*. W rezultacie gwałtownych konfliktów i przemian nastąpiła krystalizacja *d'un système politique, «l'État moderne» naissant: système nouveau, même s'il se constitue à partir d'éléments dont certains existaient depuis fort longtemps, parfois même depuis l'antiquité; et ce système politique a dès lors connu un développement continu: même s'il donne naissance, à partir du XVIIe siècle, à des formes d'État fortement différenciées (monarchie absolue en France, monarchie «tempérée» en Angleterre, puis les diverses formes de démocratie parlementaire, monarchiques ou républicaines), l'origine de ceux-ci, pour l'essentiel, commune*⁶. I w drugiej z prac: *Il est en tous cas impossible de faire remonter beaucoup plus haut que les dates proposées la filiation des états contemporains (entendons, en tant qu'état)*⁷.

Wnioski wyciągnięte przez autorów skłaniają do postawienia kilku pytań. Po pierwsze — co oznacza w tych pracach termin *l'État moderne*, jak jest on przez autorów rozumiany? Po drugie — jaki jest ich zdaniem stosunek pomiędzy znaczeniem terminu *l'État*, a terminem *l'État moderne*? Po trzecie — czy słuszny jest wniosek o nieprzerwanej kontynuacji procesu rozwoju państwowości zwanej *l'État moderne* do końca XIII w. po czasy współczesne, współistniejący z wnioskiem o przemianie z lat 1280-1360 tak gwałtownej i obejmującej tyle zjawisk, że o kontynuacji pomiędzy wczesnym średniowieczem i okresem jego rozkwitu, a okresem późnego średniowiecza, nie może być mowy? Po czwarte wreszcie — czy i jak zjawiska i procesy, na które wskazują autorzy dadzą się odnieść do całej Europy i szerzej w ogóle do dziejów powszechnych, czy też przeciwnie, są one charakterystyczne wyłącznie dla historii części państw europejskich?

Zacznijmy od terminów. *L'État moderne* można rozumieć albo jako „państwo nowożytne”, albo jako „państwo nowoczesne”, lub „państwo współczesne”. Autorzy nie ułatwiają czytelnikowi zrozumienia, które z tych znaczeń przyjmują w swojej pracy. Oto Bernard Chevalier pisze we wstępie do tomu poświęconego genecie o *mouvement historique qui a conduit les sociétés d'abord*

⁵ *L'État moderne: le droit, l'espace et les formes de l'État. Actes du colloque tenu à la Baume Les Aix, 11-12 octobre 1984*, wyd. N. C o u l e t, J. Ph. G e n e t, Paris 1990 [cyt. dalej: *Le droit*], s. 219-220.

⁶ *L'État moderne: Genèse. Bilans et perspectives. Actes du Colloque tenu au CNRS à Paris les 19-20 septembre 1989*, wyd. J. Ph. G e n e t, Paris 1990 [cyt. dalej: *Genèse*], s. 261.

⁷ *Le droit*, s. 10.

à l'État moderne, puis à l'État-Nation⁸. Należałoby więc przyjąć termin „państwo nowożytne”. Jednakże J.Ph. Genet w cytowanym już wyżej fragmencie wskazuje na typ państwa, który pomimo przemian, istnieje do dnia dzisiejszego. Można by więc rozumieć, że chodzi mu o późnośrednio-wieczną genezę państwa nowoczesnego lub współczesnego. Takie przypuszczenie umacnia paradoksalny z pozoru, ale utrzymany w ramach rozumowania członków grupy badawczej referat Claude N i c o l e t a: „L'Empire romain est-il un »État moderne?»”⁹. Ponieważ większość cech tego typu państwa wskazanych przez autorów istniała w starożytnym Imperium Rzymskim, odpowiedź na tytułowe pytanie jest twierdząca. Cesarstwo Rzymskie nie było na pewno ani państwem nowożytnym, ani współczesnym. Pozostaje więc wniosek, że w tym wypadku autor i dyskutanci pytają, czy było państwem nowoczesnym. Podobnie w cytacie z J.Ph. Geneta, gdy stwierdza on: *Cet »État moderne« qui est encore aujourd'hui le cadre de notre existence civique*¹⁰ tłumaczylibyśmy raczej jako nowoczesne. Także B. B a d i e powiada *que la forme étatique moderne que nous connaissons [est] née à la fin du Moyen Âge*¹¹. W innym jednak miejscu J.Ph. Genet pisze: *L'État moderne est l'ancêtre nécessaire de l'État »democratique« contemporain*¹². Powracamy więc do terminu „nowożytne”. Tak więc analizując poszczególne wypowiedzi autorów referatów i podsumowań nie uzyskujemy jasności, jak rozumieją oni tytułowy termin swych badań. Znaczenie „nowożytne” wydaje się jednak przeważać w większości prac, znaczenia inne są raczej niekonsekwencjami wykładu lub próbą rozszerzenia znaczenia pierwotnego.

Drugi problem dyskusyjny wiąże się z przemiennym stosowaniem terminu *l'Etat moderne* i terminu *l'État tout court*. Przypominam powołany już cytat: *L'État est né entre 1280 et 1360*. Miejsc, w których termin *l'État* zastępuje *l'État moderne* znajdujemy w trzech tomach wiele. Można by sądzić, że jest to skrót myślowy, zabieg stylistyczny i dbałość, by termin *l'État moderne* nie powtarzał się zbyt często. Wiele wskazuje jednak na to, że autorzy kierują się przy tym pewnym założeniem.

Jak wiadomo z wcześniejszych badań¹³ termin „państwo”, w językach romańskich i germańskich: *l'État, stato, Staat, state*, wywodzi się z łacińskiego *status* — czyli sytuacja, położenie, stan prawny. Już w okresie Cesarstwa Rzymskiego posługiwano się tym terminem także w znaczeniu „państwo”. Wraz z upadkiem Cesarstwa to ostatnie znaczenie uległo zatraceniu. Dopiero w XIII w. powrócono do niego, początkowo przez wyodrębnienie szczególnego stanu prawnego należnego władcy. Pisano więc *status imperii, status regni*, a także *status regis*, w końcu zaś krócej, *status*. Proces kształtowania się w późnym średniowieczu i na początku czasów nowożytnych abstrakcyjnego terminu „państwo” (w odróżnieniu od wcześniej stosowanych określeń konkretnych form organizacji politycznej takich jak *imperium, regnum*, a także bardziej ogólnych jak *corona, res publica*) dowodził istotnych przemian świadomości politycznej, był wyrazem pogłębionego związku poddanych różnego stanu nie tylko z osobą panującego, ale i z organizacją postrzeganą jako odrębna od konkretnego władcy.

Ewolucja terminologii z jednej strony, i świadomości politycznej z drugiej, jest zjawiskiem znanym. Część badaczy stoi jednak na stanowisku, że o istnieniu organizacji państwowej mówić możemy dopiero od czasu wyodrębnienia się terminu „państwo”. Aby nie być gołosłownym przytoczę dwie opinie. Francuski teoretyk państwa Georges B u r d e a u uważa, że *L'État — il n'est ni territoire, ni population, ni corps de règles obligatoires. Certes, toutes ces données sensibles ne lui sont pas étrangères, mais il les transcende. Son existence n'appartient pas à la phéno-*

⁸ *Genèse*, s. 11.

⁹ *Le droit*, s. 111-127.

¹⁰ Tamże, s. 10.

¹¹ Tamże, s. 211.

¹² *Genèse*, s. 279.

¹³ J. M a t u s z e w s k i, *O państwie i Państwie*, CzPH t. X, 1958, z. 2, s. 77-104; B. G u e n é e, *L'Occident*, s. 60-63.

*menologie tangible; elle est de l'ordre de l'esprit. L'État est, au sens plein du terme, une idée. N'ayant d'autre réalité que conceptuelle il n'existe que parce qu'il est pensé*¹⁴. Burdeau cytuję też L. F e b v r e' a: *Les origines de l'État doivent se prendre alors seulement que commence à exister un organisme qui, aux hommes du XVIe siècle, apparut comme assez neuf pour qu'ils sentissent le besoin de le doter d'un nom*¹⁵.

Dorobkiem szczegółowych badań mediewistycznych jest wskazanie na początek wyodrębniania się pojmowania państwa już w późnym średniowieczu, a nie dopiero w wieku XVI. Także w omawianych tomach autorzy poświęcają wiele uwagi kształtowaniu się świadomości państwowej, jako jednej z cech państwa nowożytnego. Bernard Chevalier wyraża to w sposób następujący: *L'État moderne est discernable à partir du moment où l'on y croit, parce que l'on en sait lire les signes. Lire, oui — — mais sentir aussi*. Autor zbliża się tu do moralnej i psychologicznej koncepcji państwa Leona P e t r a z y c k i e g o¹⁶. Inny ze współautorów, Albert R i g u a d i è r e, stwierdza: *L'État — — doit être aussi voulu, pensé, construit et son existence appartient moins à la phénoménologie tangible qu'à l'ordre de l'esprit*¹⁷. Stąd już tylko krok do uznania, że dopiero *l'État moderne* jest w pełnym znaczeniu państwem. Jeśli nie zostało to wyrażone wprost, znajduje jednak wyraz w licznych wahaniach autorów i wymienności używania obu terminów¹⁸. Z drugiej strony autorzy posługują się niekiedy terminem „państwa feudalne”¹⁹. Nic zresztą dziwnego. Termin „państwo” dla większości badaczy (i być może dla części współpracowników omawianych tomów) nie odnosi się wyłącznie do tych organizacji, w których poddani lub obywatele termin ten znają i stosują²⁰. Nie jest więc błędem (choć tak sądzą zwolennicy identyczności państwa z istnieniem jego idei i jej odzwierciedleniem w świadomości ludzkiej) pisać o „państwie Karola Wielkiego”, czy „państwie Bolesława Chrobrego” itd. Termin jest bowiem narzędziem naukowej analizy. Gdybyśmy zaś próbowali zrezygnować z takich terminów-narzędzi badawczych i stosować się do tego rygorystycznie, to trzeba by wyrzec się większości terminów, przy pomocy których opisujemy dziś wczesnośredniowieczne cesarstwo, królestwa i księstwa. Pozostawałoby tylko wydawanie drukiem tekstów źródłowych.

Dlatego propozycja, aby dla określenia organizacji politycznych wczesnego i pełnego średniowiecza nie używać nigdy terminu „państwo”, nie wydaje się ani słuszna, ani możliwa do zastosowania. Cóż dopiero gdybyśmy mieli zastosować tę propozycję do badań społeczeństw pozaeuropejskich, w trakcie których stykamy się z mnogością tamtejszych terminów szczegółowych, określających różne organizacje polityczne. Potrzeba terminu abstrakcyjnego, będącego narzędziem analizy, jest w tym wypadku oczywista.

Autorzy trzech omawianych tomów nie rozstrzygają tej kwestii. W stosowanej przez nich terminologii dostrzec więc można brak precyzji. Być może różnice wynikają z odmiennych poglądów poszczególnych autorów, ale jednoznaczności terminologicznej nie udało się uzyskać nawet w rozdziałach podsumowujących wyniki obrad.

Wątpliwości budzi wniosek o nieprzerwanej kontynuacji w rozwoju badanego typu państwowości od około 1280 r. po dzień dzisiejszy, oraz o niemożności wskazania na taką ciągłość po-

¹⁴ G. B u r d e a u, *L'État*, Paris 1970, s. 14.

¹⁵ L. F e b v r e, *De l'État historique à l'État vivant, Introduction au tome X de l'Encyclopédie française: L'État*, cytuję za G. B u r d e a u, op. cit., s. 32.

¹⁶ *Genèse*, s. 11; L. P e t r a z y c k i, *Wstęp do nauki prawa i moralności*, Warszawa 1959.

¹⁷ *Le droit*, s. 34.

¹⁸ *Culture*, s. 3 (sformułowanie *l'émergence de l'État* użyte w stosunku do procesów zachodzących w XII w.).

¹⁹ Tamże, s. 491 (termin *Les États féodaux* w artykule R. C h a r t i e r).

²⁰ *The Early State*, wyd. H.J.M. C l a e s s e n, P. S k a l n i k, The Hague-Paris-New York 1978, tam dalsza obfita literatura antropologiczna.

między stuleciami poprzedzającymi wiek XIII a badanymi czasami późnego średniowiecza i nowożytności. Teza ta uwypuklona została szczególnie mocno w dyskusji nad referatem Claude Nicoleta poświęconym starożytnemu Rzymowi. J.Ph. Genet pisze: *Si l'État romain des monarchies nationales du début du XIVe siècle, au plan de la loi et du droit? La réponse évidente est qu'entre les deux il y a mille ans de dissolution apparente de l'État*²¹. Teza o wielkiej pauzie, czarnej dziurze państwowości, oddzielającej starożytność od czasów nowożytnych jest nową formą poglądu o „mrokach średniowiecza”, poglądu skutecznie zakwestionowanego przez wyniki badań mediewistycznych. Jeśliby nawet przyjąć (przynajmy, że budzącą zdziwienie) tezę, że „państwo powstało w latach 1280-1360”, to powstaje pytanie — na jakiej wykształciło się ono podstawie, jakich procesów było wynikiem? Pogląd o braku kontynuacji, gwałtownej przerwie — autorzy piszą *rupture* — nie wydaje się uzasadniony. Widać w nim swoistą ahistoryczność podejścia do zagadnienia powstania państwa (my powiedzielibyśmy raczej nowej formy państwa).

Jednym z najważniejszych przejawów kształtowania się państwa nowożytnego jest dla autorów centralizacja i usprawnienie władzy we wszystkich dziedzinach jej działania, z fiskalną, prawną, wojskową i propagandową na czele. Centralizacja jest przeciwieństwem owej *dissolution de l'État* cechującej wieki średnie i feudalizm. Jacques Heers zwrócił ostatnio uwagę, że popularne potępienie średniowiecza ma jedno ze swych źródeł w propagandowej, państwowotwórczej roli szkolnictwa francuskiego XIX i pierwszej połowy XX w. Cały wysiłek kształcenia historycznego, stwierdza Heers, zmierzał do wykazania i budowy przekonania, że „nic prawdziwie wielkiego, solidnego, trwałego i wyważonego nie mogło się dokonać w dziejach, bez silnej koncentracji [władzy] polityczno-administracyjnej — — co do zalet państwa ściśle zorganizowanego i wad »anarchii feudalnej« przeciwnicy i zwolennicy ideału republikańskiego nie różnili się między sobą niczym — — Konsensus zdaje się trwać aż do dni dzisiejszych”²². My zaś odnajdujemy odbicie tego poglądu w interesujących nas tomach.

O ile patrząc wstecz od roku 1280 autorzy widzą wyraźną przerwę procesu historycznego, o tyle zwracając się ku czasom nowożytnym i współczesnym dostrzegają jedynie kontynuację. Ich zdaniem dosyć jednolity typ *l'État moderne* trwa przez stulecia wbrew wszelkim zmianom ustrojów i form państwa. Do tego typu należą wedle autorów monarchie absolutne i konstytucyjne oraz różne formy demokracji parlamentarnej. Absolutyzm stwarza jednak pewne problemy, skoro *l'État moderne est l'ancêtre nécessaire de l'État »démocratique« contemporain*. Dlatego też *l'absolutisme n'est pas inscrit dans les gènes de l'État moderne: c'est peut-être seulement un accident historique du développement de l'État moderne, provoqué par un certain nombre de crises et de dysfonctionnements, au même titre que les tyrannies que cet État moderne a pu voir engendrer, sont elles aussi des maladies de l'État*²³.

Tak więc to co nie pasuje do ogólnej tezy, czyli wszelkie formy państwa absolutnego — jakże przecież trwałe i wyrosłe genetycznie z cenionej przez autorów cechy centralizacji władzy — a co więcej formy tyranii i faszyzmu — miałyby być po prostu przypadkami historycznymi i wynaturzeniami, których istnienie usuwane jest na margines linii rozwoju wiodącej od państwowości późnośredniowiecznej i nowożytnej do dzisiejszych państw demokratycznych. Jest to jednak rozwiązanie zbyt łatwe i uproszczone.

Ostatnie pytanie dotyczy powszechności zjawisk opisywanych w trzech tomach. Czy tezy i wnioski wynikające z zebranego materiału dotyczą kilku państw europejskich? całej Europy? także innych kontynentów? Pytania te nasuwały się autorom na każdym etapie ich pracy — zarówno w trakcie konstruowania wstępnych hipotez, w trakcie dobierania materiału z różnych obszarów

²¹ *Le droit*, s. 12.

²² J. Heers, *Le Moyen Âge, une imposture*, Paris 1992, s. 103-104.

²³ *Genèse*, s. 261, 279.

Europy i kilkakrotnie z obszarów pozaeuropejskich, jak w trakcie podsumowań prac całej grupy. Od odpowiedzi na te pytania zależy ciężar gatunkowy proponowanych tez i uogólnień.

Większość zebranego w trzech tomach materiału dotyczy kilku państw Europy Zachodniej i Południowej. Teza wstępna głosi, że *l'État moderne* wykształciło się we Francji, Anglii, Szkocji, w królestwach Półwyspu Iberyjskiego²⁴. Gdyby przyjąć węższą tezę, że ten typ państwa rozwinął się tylko tam i w procesie nieprzerwanej kontynuacji trwa na terenie tych kilku krajów po czasy współczesne, byłby to wniosek słuszny, ale mało odkrywczy. Pomimo wszelkich przemian i gwałtownych wstrząsów rewolucyjnych, wymienione państwa współczesne są spadkobiercami państw uformowanych na ich terenie w średniowieczu.

Chcąc wyjść poza tak wąskie ramy rozważań, autorzy proponują wniosek bardziej generalny, wedle którego typ państwa wykształcony w późnym średniowieczu na terenie kilku wskazanych tu królestw, dał początek wielu różnym państwom nowożytnym i nowoczesnym, zarówno europejskim jak północnoamerykańskim²⁵. Znamienne, że pominięto zupełnie problem państw leżących w Ameryce Południowej, ukształtowanych także na podstawie wzorców europejskich, tyle że przejętych z Hiszpanii i Portugalii. Również dzieje państw włoskich, jakkolwiek materiał ich dotyczący jest w omawianym tomie obfity, nie mieszczą się w pełni w proponowanym modelu, na co w rozważaniach teoretycznych nie zwrócono wystarczającej uwagi.

Regionami, których nie sposób ominąć przy tworzeniu modelu powstawania i rozprzestrzeniania się typu państwa nowożytnego, są Europa Środkowa, Północna i Wschodnia. Dzieje Niemiec, Węgier, Austrii, Czech, Polski, państw skandynawskich a także Rosji, dostarczyłyby wiele materiału do przemyśleń, pozwalającego na wskazania podobieństw i różnic w procesach rozwoju politycznego. Autorzy starali się podjąć tę problematykę przynajmniej częściowo. Pominęli niestety Skandynawię, niewystarczająco zajęli się Niemcami, natomiast postawili pytanie o miejsce państw Europy Wschodniej. Odpowiedź jest negatywna, państwa tej części Europy nie mieszczą się, zdaniem autorów, w modelu państwa nowożytnego (?), nowoczesnego (?). Stwierdzają więc: *le plaquage autoritaire de certains attributions de l'État moderne sur une structure sociale entièrement différente de celle qui a donné naissance de l'État moderne, ne suffit pas pour créer celui-ci. Cela est évident pour certains des pays de l'Europe orientale et notamment pour la Russie du XVIIIe siècle, qui ressemble à un État moderne, sans en être un*²⁶. Pisząc o niektórych państwach Europy Wschodniej J.Ph. Genet powołuje się w przypisie na referat J. Berengera i D. Tolleta z tegoż tomu, który dotyczy Czech, Węgier, Polski i Austrii²⁷. Nie sądzę, aby uprawnione było łączenie w jednym zdaniu — jak to robi autor podsumowania — wniosku o podobny rozwój państwowości z jednej strony w tych krajach, które omawiają Berenger i Tollet, z drugiej zaś w Rosji. Nieporozumieniem jest też myśl, by przypisywać władcom tych państw, a szczególnie nowożytnej Rzeczypospolitej polsko-litewskiej, autorytarne przenoszenie politycznych wzorców zewnętrznych — jak to się działo rzeczywiście w Rosji Piotra Wielkiego. Pozostaje słuszny pogląd, że różnice struktur społecznych były podstawą innego rozwoju państwowości. Jak głębokie były to różnice? Czy w każdym z tych państw Europy wschodniej identyczne? J.Ph. Genet stawia te pytania jako postulat przyszłych badań. My dodajmy, że konieczne byłoby lepsze rozeznanie w dziejach tego regionu (lub raczej tych regionów) Europy, aby nie łączyć we wnioskach poszczególnych typów państwowości, całkowicie od siebie odmiennych.

Zainteresowanie francuskich historyków, politologów i antropologów problematyką państw pozaeuropejskich, głównie afrykańskich, spowodowało że organizatorzy grupy badawczej zadali

²⁴ *Le droit*, s. 10.

²⁵ Tamże.

²⁶ *Genèse*, s. 279.

²⁷ Tamże, przypis 62. Sam artykuł: J. Berenger, D. Tollet, *La genèse de l'État moderne en Europe orientale: synthèse et bilan*, [w:] *Genèse*, s. 43-63 dotyczy państw Europy Środkowej a nie Wschodniej.

pytanie o ewentualne miejsce tych państw w ich modelu. Jeśli idzie o badanie współczesnych państw afrykańskich, odpowiedź — jeszcze dobitniej niż odnośnie Europy Wschodniej — jest negatywna. J.Ph. Genet zwraca uwagę na głęboką odmienność afrykańskich struktur społecznych oraz na fakt, że państwa afrykańskie (i szerzej: „trzeciego świata”) zapożyczyły w okresie kolonialnym z Europy państwowe cechy formalne *sans être passés ni par le stade de l'État moderne, ni par celui du féodalisme*²⁸. To słuszne stwierdzenie jest o tyle interesujące, że proponując wcześniej dla Europy cezurę lat 1280-1360, odcinającą typ feudalnej organizacji politycznej od rodzącego się w tych latach *l'État moderne*, autor nie doceniał roli feudalizmu w tworzeniu się nowoczesnej państwowości europejskiej. Jednak porównanie rozwoju politycznego Europy z przemianami państwowości „trzeciego świata” uwypukla rolę feudalizmu w dziejach Europy. Chodzi przy tym o feudalizm w sensie systemu polityczno-społecznego, a nie formacji.

Wnioski autorów dotyczące pokoleniowego typu państwowości afrykańskiej są zbieżne z wnioskami politologów. W znanej pracy „Sociologie de l'État” Bertrand Badie i Pierre Birnbaum piszą: *L'État reste en Afrique comme en Asie un produit d'importation, une pâle copie des systèmes politiques et sociaux européens les plus opposés, un corps étranger, de surcroît lourd, inefficace et source de violence*²⁹. Teoretyk współczesnej państwowości afrykańskiej, Jean-François Bayart, podkreśla wielosektorowość tamtejszych organizacji politycznych, współistnienie sektora państwa nowoczesnego i sektora tradycyjnego³⁰. Jest to przeniesienie do politologii koncepcji gospodarki wielosektorowej, znanej z badań ekonomicznych.

Podobny wniosek o wielosektorowości pojawia się, gdy temat państwowości afrykańskiej rozważany jest przez antropologów, w odniesieniu do materiałów pochodzących nie tylko z czasów współczesnych, ale i z przeszłości. Spośród kilku antropologów zaproszonych do udziału w pracach interesującej nas grupy, uczestniczył w nich Claude Tardits. Przede wszystkim zwrócił on uwagę na to, że termin państwo stosowany jest na określenie scentralizowanych organizacji politycznych w wielu różnych społeczeństwach tradycyjnych. Stałoby to w sprzeczności z rezerwowaniem miana państwa tylko dla organizacji europejskich, w których istniała idea państwa i świadomość jego istnienia. Tardits ograniczył się następnie tylko do uwag dotyczących istnienia lub braku nowoczesności (*modernité*) interesujących go państw pozaeuropejskich. Przedstawił złożoność takich społeczeństw, współistnienie w nich elementów nowoczesnego zarządzania, stosowania pisma, specjalizacji urzędów, z powszechnym analfabetyzmem mas poddanych, z archaizmem struktur społecznych i gospodarczych. Powstaje więc pytanie, jak oceniać takie organizmy państwowe, w których działają obok siebie tradycyjny i nowoczesny sektor zarządzania. Tardits nie daje odpowiedzi na swoje pytanie, stwierdza jednak, że przydatność modeli wypracowanych w trakcie badań państwowości europejskich jest dla afrykanistyki i antropologii ograniczona. Wspólne historiom Europy i antropologom mogą być zainteresowania zagadnieniami szczegółowymi, na przykład badanie porównawcze aparatów władzy³¹.

Tak więc próba porównawczego wykorzystania modelu nowożytnego państwa zachodnioeuropejskiego w odniesieniu do państw leżących w innych regionach Europy, a także do państw pozaeuropejskich, które powstały w społeczeństwach tradycyjnych, dała niewielki rezultat. Jest nim stwierdzenie odmienności nowoczesnych struktur społecznych i politycznych pochodzenia zachodniego od pozostałych. Wniosek ogólny autorów jest następujący: początki państwa nowoczesnego

²⁸ Genet, s. 280.

²⁹ B. Badie, P. Birnbaum, *Sociologie de l'État*, Paris 1991, s. 162-163. Dodajmy, że chodzi autorom o współczesne państwa afrykańskie. Państwa przedkolonialne rozwinęły się tam niezależnie od wpływów europejskich. Część z nich przyjmowała natomiast wzorce muzułmańskie, niektóre powstały niezależnie od wpływów zewnętrznych.

³⁰ J.Fr. Bayart, *L'État en Afrique*, Paris 1989, s. 28.

³¹ *Le droit*, s. 229-233.

umieścić trzeba w kilku krajach późnośredniowiecznej Europy zachodniej. Państwo tego typu działa tam w procesie nieprzerwanego rozwoju, aż po czasy współczesne. Wzorzec ten przejmowany był przez inne organizacje polityczne. Odbywało się to z sukcesem w niektórych, pozostałych państwach europejskich i w Ameryce Północnej. Na innych obszarach, na przykład w Europie Wschodniej (dodajmy od siebie — i w Ameryce Łacińskiej) próby przejęcia wzorca, lub pewnych jego elementów, powiodły się tylko częściowo lub w ogóle upadły, ze względu na odmienne struktury społeczne. Zdecydowane odrzucenie lub daleko idące zniekształcenie wzorca, pomimo prób jego prostego kopiowania, nastąpiło w państwach postkolonialnych, szczególnie Afryki.

Tak sformułowany wniosek jest zapewne słuszny, lecz jakże oczywisty. Nie daje też odpowiedzi, czym są owe państwa Europy Środkowej i Wschodniej, skoro odmówiono im miana *l'État moderne*. Państwami nowożytnymi zapewne one były, tyle że innego typu. Państwami nowoczesnymi — być może nie są, na tle niewielkiej liczby państw najlepiej rozwiniętych. Tym bardziej nie są nimi państwa „trzeciego świata”. Oceny tego rodzaju należą jednak bardziej do publicystyki niż do historiografii. W omawianych tu tomach nie rozpatrywano w ogóle problemów państwowości azjatyckich, które są zbyt wielkie i zbyt mocno osadzone w historii, aby istniała tam możliwość prostego przejmowania modelu europejskiego, a zarazem ekonomiczne zacofanie wielu z nich powoduje, że recepcja niektórych wzorców jest konieczna.

Bardzo interesujący i dający wiele do myślenia cykl omawianych tu prac nie został więc jeszcze zamknięty przekonywującym, wystarczająco ogólnym i odnoszącym się do dziejów powszechnych zestawem wniosków³².

³² Poza omawianymi tu trzema tomami o problematyce ogólnej, opublikowano też akta kolokwiów dotyczących poszczególnych problemów i zagadnień szczegółowych. Są to: *La prosopographie dans la genèse de l'État moderne*, wyd. F. A u t r a n d, Paris 1986; *Genèse de l'État moderne: prélèvement et redistribution*, wyd. J.Ph. G e n e t, M.Le M e n e, Paris 1986; *État et Église dans la genèse de l'État moderne*, wyd. J.Ph. G e n e t, B. V i n c e n t, Madrid 1986; *Ville, État, bourgeoisie dans la genèse de l'État moderne*, wyd. N. B u l s t, J.Ph. G e n e t, Paris 1988; *Théologie et droit dans la science politique de l'État moderne*, Rome 1991. Prace te przynoszą wiele materiału szczegółowego, lecz ani nie proponują innego modelu rozwoju państwowości zachodnioeuropejskiej, ani nie rozszerzają zestawu wniosków ogólnych, które tutaj staraliśmy się ocenić.

O. Kiec — Attitude of Evangelical-Unionist Church in Poland toward National Socialism, 1933-1939

The author depicts the situation of Evangelical-Unionist Church in Poland, congregating mainly the German minority resident in Great Poland and Pomerania. This movement became popular among a substantial part of Evangelical clergy and congregation in Germany. The authorities of the Evangelical-Unionist Church in Poland tried to separate themselves from National Socialism by prohibiting political activity. However, some ministers sympathized with National Socialism promoting a model of a church based on national principles (*Volkskirche*) but not universal ones and acceding to NSDAP. This caused the open conflict within the Evangelical-Unionist Church last till the outbreak of war in 1939.

MATERIALS

L. Kądziela — Attitude of Primate Michal Poniatowski toward Targowica Confederation

The author publishes and discusses the correspondence of Primate Michal Poniatowski concerning his access to the Confederation of Targowica in 1793.

L. Jaśkiewicz — Memorial by Governor General of Warsaw Prince Alexander Imeretynski, dated November 14th, 1897

Publication of source text extracted from States Archives of the Russian Federation in Moscow. The memorial addressed to Czar Nicolas II, illustrated i.a. the resistance of Russian officials faced by Prince Imeretynski — when trying to implement a more lenient policy toward Poland.

J. Kancewicz — About early mass manifestations of workers

The author critically analyses the volume containing studies by various authors of so-called „Łódź Revolt” in 1892.

DISCUSSIONS

M. Tymowski — The state in French Medievalistic researches of Recent Years

The author critically presents how, in the eyes of French historiography of recent years, is treated the problem of state in Middle Ages and early Modern Times. The model of the state as developed by French historians functioning in Western and Southern Europe is befitting the type of state existing in Central, Eastern and Northern Europe or the structures of African states.